

Мирослава Кругляк,
*кандидат філософських наук,
на посаді доцента кафедри філософії
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

ПРОБЛЕМА ЦІННІСНОЇ НАВАНТАЖЕНОСТІ НАУКОВОГО ЗНАННЯ І ОБ'ЄКТИВНОСТІ ВЧЕНОГО

Проблема присутності цінностей у науковому пізнанні належить до важливих питань епістемології. З одного боку, від наукового знання очікують, що воно об'єктивно відображатиме предмет дослідження, і що результати наукових досліджень виявлятимуться незалежними від будь-чиїх бажань чи уподобань. Такий підхід передбачає ціннісну нейтральність науки. З іншого боку, намагання створити цілком раціональну, ціннісно нейтральну модель наукового пізнання, з якої були б виключені всі суб'єктивні чинники, виявилось нездійсненним, це ілюструє історія розвитку позитивізму впродовж ХХ сторіччя. Логічні позитивісти розглядали наукове пізнання як цілком раціональну діяльність і намагались очистити його від позараціональних домішок, пов'язаних із особливостями особистості вченого чи наукової групи. Однак логічним позитивістам так і не вдалось запропонувати надійний критерій демаркації наукового знання від ненаукового. В постпозитивізмі відмовились від принципу демаркації, крім того було усвідомлено неодмінну присутність у науці соціальних чинників. Це також означало визнання того, що наука не є цілком вільною від цінностей. Разом з тим, визнання неминучої присутності в науці цінностей загострює питання про об'єктивність учених, адже об'єктивність і надалі залишається одним із ключових принципів науки.

Класичний ідеал науки передбачав, що наука має бути вільною від цінностей, а суб'єкт пізнання у перспективі здатен досягти цілком об'єктивного знання. Наука повинна давати знання, яке б неупереджено відображало світ і було б вільним від суб'єктивних уподобань окремих вчених чи наукових шкіл. В ідеалі суб'єкт пізнання мислився як «абсолютний спостерігач», чийі знання точно відображають дійсність, і хоча реальні вчені могли помилятися, з часом ріст знання мав би привести до досягнення цього ідеалу. За такого підходу цінностям не залишається місця, адже наука зосереджується на якомога точнішому описі дійсності, відволікаючись від уподобань чи бажань індивідів щодо дійсності. Допущення ціннісного компоненту у пізнання означало б відмову від об'єктивності, від універсальності знання на догоду чийісь окремим інтересам. Саме в класичному ідеалі спостерігається різке протиставлення цінностей і об'єктивності.

Однак подальший розвиток епістемології виявив суттєві проблеми як у самому ідеалі, так і в спробах його реалізації.

Концепція цілком об'єктивного бачення виявилась принципово нереалізовною. Насамперед це пов'язано із теоретичною навантаженістю фактів, коли виявилось, що факти є не «чистим досвідом», а результатом теоретичної обробки, адже емпіричні дані інтерпретуються через призму певної теорії. Дещо змінився і сам характер емпіричних даних — у сучасній науці при спостереженнях і експериментах часто використовується складна апаратура, тобто дослідник має справу не з чистими явищами, а з їх опосередкованим відображенням за допомогою пристроїв, сконструйованих відповідно до певних теоретичних уявлень. Тобто, хоча розрізнення емпіричного і теоретичного рівнів пізнання зберігає сенс, однак уявлення про відношення між цими рівнями змінилось: між ними існує взаємовплив, а не односпрямована залежність теорій від емпіричного базису, як припускалось у класичному ідеалі.

Крім того, неможливість створення неупередженого відображення світу особливо яскраво проявляється на рівні картини світу, яка унаочнює людиноцентричність пізнання. На цей чинник вказував М. Полані: якби наука створювала цілком неупереджену картину світу, людина в ній би займала другорядне місце, однак насправді наука створює картину, далеку від бачення «абсолютного спостерігача». Х. Патнем, аналізуючи парадокс брехуна, доходить висновку, що ідеал опису, цілком незалежного від суб'єкта, є принципово нереалізовним¹.

Ще один чинник, який робить проблематичним класичний ідеал, пов'язаний із колективним характером пізнання. Класичний ідеал спирався на уявлення про автономного суб'єкта, і щодо науки XVII—XVIII ст. це уявлення не виглядало недоречним. Однак дедалі більший ріст наукового знання обумовив необхідність дедалі вужчої спеціалізації, а також співпраці між дослідниками. У сучасній науці дослідження часто здійснюються зусиллями не окремих учених, а наукових колективів. Крім того, дослідницька діяльність є одним із виявів соціальної діяльності, а отже в ній відображаються цінності і норми суспільства.

Соціологія науки дозволила включити в аналіз наукового пізнання зовнішньосоціальні чинники, причому можливість чіткого відокремлення цих чинників від внутрішньонаукових (тобто чіткого розмежування «контексту відкриття» і «контексту підтвердження») була поставлена під сумнів. Дж. Гілберт і М. Малкей², спираючись на друковані праці та інтерв'ю із дослідниками в галузі біохімії, зазначають, що у висловлюваннях вчених можна простежити два типи (репертуари) —

¹ Див.: Патнем Х. Реализм с человеческим лицом. // Аналитическая философия: Становление и развитие (антология). — М.: Дом интеллектуальной книги, Прогресс-Традиция, 1998. — С. 482.

² Гилберт Д., Малкей М. Открывая ящик Пандоры: Социологический анализ высказываний ученых — М.: Прогресс, 1987. — 269 с.

емпіристський, націлений на об'єктивний аналіз проблеми і виклад результатів, і умовний, який залежить від особистих рис дослідників і соціальних умов. Емпіристський репертуар, який виступає нормою при написанні наукових праць, характеризується знеособленістю, це створює враження, що погляди вченого фіксують емпіричні властивості самого світу природи, незалежні від уподобань цього вченого, від лабораторії, де він працює, чи від наукової школи, до якої він належить. Однак елементи умовного репертуару присутні і в наукових публікаціях — наприклад, статті часто подають не просто виклад фактів, а їх нюансований опис, до того ж значення одних фактів може підкреслюватись, тоді як інших — применшуватись. Дж. Гілберт і М. Малкей показують, що умовний репертуар неодмінно присутній у дослідженнях поряд із емпіристським. Наприклад, при аналізі розходжень, коли стикаються дві чи більше конкуруючі теорії, кожна сторона інтерпретує свої погляди в емпіристському ключі, апелюючи до фактів, а наявність відмінних поглядів пояснює тим, що на точку зору конкурентів впливають позанаукові чинники. Така асиметричність означає, що при оцінці наукової теорії мають місце не лише суто пізнавальні, а й зовнішньосоціальні чинники. Більш того, це показує, що вчені не підходять до фактів цілком нейтрально — те, що прихильникам однієї теорії може видаватись вирішальним експериментом, прихильники іншої тлумачать як малозначимий факт.

На наявність позараціональних елементів у наукових текстах вказували й інші дослідники. В теорії аргументації відоме розрізнення між доведенням і аргументацією, коли під доведенням розуміється суто раціональне встановлення істинності тези, натомість аргументація націлена не лише на демонстрацію істинності, а й на переконання, тож включає і риторичні компоненти. Теза про свободу науки від цінностей мала б передбачати, що наукові тексти міститимуть лише доведення. Однак Л. О. Мікешина показує, що реальна картина дещо інша: «Аналіз наукових текстів з метою вивчення компонентів, породжуваних їх діалогічною природою, підводить до висновку, що в них знаходять своє відображення не тільки «чисто логічні» підстави і форми, але й значною мірою доводи ціннісного характеру, «нелогічні» за своєю природою, що апелюють до почуттів читача, необхідні для його переконання»¹. Така присутність не лише суто логічних, а й риторичних елементів демонструє, що наукові тексти не є цілком ціннісно нейтральними.

Інший аспект проблеми цінностей і об'єктивності стосується того, що розвиток аксіології і створення логіки оцінок дозволили зробити цінності предметом раціонального аналізу. Це послаблює класичне протиставлення цінностей і об'єктив-

¹ Мікешина Л. А. Эпистемология ценностей. — М.: РОССПЭН, 2007. — С. 167.

ності, адже цінності перестали розглядатись як щось суто довільне, залежне від примх індивідів. Хоча прийняття і формування цінностей неможливо пояснити цілком раціонально, вони все ж можуть бути предметом критики чи раціонального порівняння, а це означає, що неunikна присутність цінностей у науковому пізнанні не означає, що завдяки цьому наукове пізнання неминуче втрачає об'єктивність. Ілюстрацією цього може бути мережева модель наукового обґрунтування, запропонована Л. Лауданом. Л. Лаудан, аналізуючи присутність аксіологічного компоненту в науці, зазначає, що згідно з поширеними уявленнями, відображеними в ієрархічній моделі науки, при виникненні розбіжностей на фактичному (емпіричному) рівні вчені звертаються до методологічного рівня, а методологічні розбіжності мають вирішуватись на аксіологічному. Однак така ієрархічна модель не дає засобів для вирішення аксіологічних розбіжностей, які стосуються основоположних цілей науки (приклади таких розбіжностей спостерігаються в дискусіях реалістів та інструменталістів, редуccionістів та антиредуccionістів тощо). Тоді прийняття і підтримка ціннісних настанов розглядаються як позалогічні, тож за такого підходу зміна парадигм справді виглядає ірраціональним процесом. Але, на думку Лаудана, між фактичним, методологічним і аксіологічним рівнями існують не односпрямовані ієрархічні відносини, а взаємовплив, коли обґрунтування може рухатись не лише від нижчого рівня до вищого, а й навпаки. Тобто, ці рівні утворюють не ієрархію, а радше сітку, де «Аксіологія, методологія і фактуальні твердження неминуче переплітаються у відношеннях взаємної залежності»¹. За таких умов аксіологічні компоненти науки перестають розглядатись як ірраціональні, вони можуть бути предметом аналізу, коли, наприклад, апелюючи до фактичного і методологічного рівня, можливо показати утопічність мети (недосяжність її за даних умов) чи суперечність явних і неявних цілей. Загалом, підхід Лаудана дозволяє зробити висновок, що присутність цінностей у науці не веде до відмови від раціональності.

Зрештою, детальніший аналіз цінностей показує, що цілком нейтральної, вільної від будь-яких цінностей науки не існує, адже сама істина є цінністю, і, відповідно, вчений надає перевагу тим процедурам, які ведуть до істини, оцінюючи їх позитивно. Класична наука, декларуючи незалежність від цінностей, тим не менш містила цінності прогнозу, контролю і панування над природою. У сучасній епістемології тривають дискусії щодо міри залежності пізнання від зовнішньосоціальних цінностей, однак існування внутрішньонаукових цінностей визнається безсумнівним. Вимоги обґрунтованості, несую-

¹ *Лаудан Л.* Наука и ценности. // Современная философия науки: знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада: Учебная хрестоматия. 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательская корпорация «Логос», 1996. — С. 339.

перечливості, емпіричної перевірюваності, прогностичної сили теорій тощо розглядаються як необхідні орієнтири для вчених.

З проблемою ціннісної навантаженості наукового пізнання пов'язана і проблема об'єктивності вченого. Об'єктивність розглядається як один із важливих ідеалів науки, і часто досягнення об'єктивності асоціюється із неупередженістю, тобто ціннісною нейтральністю. У проблемі об'єктивності вчених можна виділити два аспекти. Один з них є внутрішнім для науки і стосується принципової можливості досягти об'єктивного опису досліджуваного предмета. Інший стосується зовнішніх обставин — очевидно, що наука є соціальним інститутом, а значить діяльність вченого має на собі відбиток суспільства, в якому він живе.

Е. Агацці розглядає цю проблему через призму розрізнення науки як системи знань і науки як діяльності. Ідеал науки, вільної від цінностей, стосується саме науки як знання. На цьому рівні наукові істини і моральні судження лежать у різних площинах: «ніякий моральний імператив не може перетворити хибне наукове висловлювання в істинне чи хибну теорію в слушну, чи, навпаки, засудити як хибні чи помилкові висловлювання і теорії, які є науково правильними»¹. Однак якщо розглядати науку як діяльність, то в ній неминуче присутній і ціннісний вимір, причому він стосується не лише можливих застосувань наукового знання, а й самого процесу його отримання. Аналізуючи поширену думку, за якою фундаментальна наука націлена на пошук істини, а прикладна на її застосування, тож моральні проблеми начебто стосуються лише прикладної науки, Агацці зазначає, що фундаментальна наука також стикається із моральними проблемами, наприклад, при проведенні експериментів. Варто також зазначити, що особливо актуальними ці проблеми стають для соціальних наук «можна припустити, що якби психолог був би так само вільним у поводженні із об'єктом своїх досліджень, як, скажімо, фізик чи хімік — із об'єктом своїх, то психологічна наука вже б досягла такого рівня розвитку, як і ці дисципліни»². Хоча таке припущення не враховує складності і багатовимірності поведінки людини порівняно із поведінкою природних явищ, однак воно слушно вказує на значно суворіші обмеження, з якими стикаються експериментатори в соціальних науках. Тож моральні настанови суспільства в даному разі прямо позначаються на рівні розвитку навіть фундаментальних досліджень.

Слід також зауважити, що межа між прикладними і фундаментальними дослідженнями не завжди є чіткою, тож проблема можливого застосування наукових результатів, яка постає переважно щодо прикладних досліджень, іноді стосується й фунда-

¹ Агацци Э. Почему у науки есть и этические измерения // Вопросы философии. 2009. — №10. — С. 95.

² Юревич А. В. Ценностные основания психологической науки // Ценностные основания психологической науки и психология ценностей — М.: Изд-во "Институт психологии РАН", 2008 — С. 29.

ментальних. Досить поширеним є підхід, за яким наукові результати виступають ціннісно нейтральними, а моральні проблеми постають не в процесі дослідження, а в процесі використання здобутого знання. Однак у сучасній етиці науки дедалі наполегливіше звучить вимога до вчених передбачати можливі негативні наслідки застосування результатів їх досліджень і по можливості запобігати цьому. Ідеал ученого, який продукує істинні теорії, не переймаючись їх застосуванням, виявляється вже неадекватним. Цікаво також зазначити, що соціальний вплив простежується і на рівні оцінки науки як такої, коли постає питання про те, що наукове знання може вести до негативних наслідків. Знімаючи з науки відповідальність за можливе шкідливе застосування результатів досліджень, разом з тим нерідко підкреслюється позитивна цінність науки, хоч ціннісна нейтральність мала б застосовуватись і в цьому випадку.

Зрештою, сучасні дослідження зазвичай є справою не окремих ентузіастів, цілком вільних у виборі тематики, а фахівців, які отримують фінансування від суспільства і мають працювати над проблемами, які актуальні для «замовників». Зазвичай проблема неупередженості вчених розглядається таким чином: учені можуть зазнавати зовнішнього впливу у питанні «що досліджувати», однак результати досліджень будуть незалежними від бажань самих учених чи замовників досліджень. Такий підхід передбачає можливість чіткого відокремлення внутрішніх і зовнішніх щодо науки чинників, але це не завжди можливо, як зазначалось вище, Дж. Гілберт і М. Малкей показали присутність позанаукових чинників у самому процесі досліджень.

Інший підхід передбачає, що цінності присутні й у внутрішньонауковій сфері, і неодмінно справляють вплив на діяльність учених. Аналіз ціннісних суджень показує, що їх не завжди можна чітко відділити від суто описових, суто ціннісних як і суто описові судження — це крайні полюси, між якими існує ряд ціннісно-описових суджень. Наприклад, регулятивні принципи пізнання є водночас і приписами, які слугують орієнтирами для дослідників, і описом, оскільки вони є спробою відобразити закономірності пізнання¹. Таким чином, класичний ідеал відокремлення цінностей від чистого опису виявляється нереалізованим. «Жодна реально існуюча наукова теорія, включаючи й науки про суспільство, не будується так, щоб твердження описового чи оцінково-описового характеру відділялись у ній скільки-небудь ясно від чисто описових тверджень»². На рівні загальних принципів наукових теорій присутність ціннісного компоненту очевидна. Іншими прикладами присутності ціннісних компонентів у науковому знанні є конвенції (які часто можуть бути не вираженими експліцитно,

¹ *Ивин А. А.* Аксиология. — М.: Высшая школа, 2006. — 390 с.

² Там само. — С. 179.

сприймаючись як щось само собою зрозуміле, і навіть не усвідомлюватись) і аксіоми.

Найочевиднішим входження цінностей у наукове знання стає на рівні загальнонаукової картини світу. Постановка проблем і способи їх вирішення залежать від світоглядних установок, поширених у науковому співтоваристві. Іноді навіть стверджується, що «ціннісно-світоглядне ядро є таким же фундаментальним параметром науки, необхідним для побудови теорії, як і емпіричне знання; їх функціонування тісно взаємопов'язане, хоча й відрізняється за способами і цілями...»¹. А у концепції Т. Куна світоглядні чинники відіграють навіть помітнішу роль, ніж емпірія, адже зміна парадигм обумовлюється не скільки емпіричними, скільки соціологічними чинниками.

Разом з тим, ті, хто підкреслює роль соціологічних чинників, не можуть пояснити, яким чином існує науковий прогрес, адже наукові пояснення і прогнози з часом стають дедалі точнішими; звісно, хоча на вибір наукових теорій можуть впливати й зовнішні щодо науки інтереси (скажімо, кар'єрні перспективи вченого можуть залежати від того, підтримуватиме він теорію керівника чи ні), однак очевидно, що успішність теорії в кінцевому підсумку залежить від її пояснювального та прогностичного потенціалу, теорія, яка «не працює» зрештою буде відкинута. «на вибір теорії у фізичних науках позанаукові інтереси не справляли значного впливу»².

Один спосіб пояснення прогресу полягає в тому, що упередженість окремого дослідника може бути послабленою в межах наукового співтовариства. Так, К. Поппер зазначав, що теорія проходить перевірки у науковій спільноті, обговорюється і критикується прихильниками різних точок зору, і саме така дружньо-ворожа співпраця науковців є гарантом об'єктивності. За такого підходу «Наукову об'єктивність можна змалювати як інтерсуб'єктивність наукового методу»³. Конкуренція підходів є справді важливим чинником розвитку науки. Однак хоча перевірки теорії в науковій спільноті можуть подолати упередження окремих вчених, однак все ж таки залишається проблема упередженості самої наукової спільноти в цілому — наукове співтовариство поділяє упередження своєї епохи, які виявляються лише з часом.

Інший досить поширений підхід передбачає, що присутність цінностей і суб'єктивних чинників у науці не означає, що наукове знання неодмінно має бути позначене ними. Справді, наука не є цілком нейтральною, як це вважалося у класичному ідеалі науки, однак разом з тим багато проблем можна виріши-

¹ Микешина Л. А. Эпистемология ценностей. — М.: РОССПЭН, 2007. — С. 246.

² Ньютон-Смит У. Роль интересов в науке // Естествознание в гуманитарном контексте. — М.: Наука, 1999. — С. 59.

³ Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. — К.: Основи, 1994. — Т. 2. — С. 235.

ти за допомогою принципів класичної науки. Кілька теорій можуть конкурувати тривалий час, і прихильники кожної з них можуть вдаватись до асиметричного пояснення, описаного Дж. Гілбертом і М. Малкесем, але разом з тим, якщо одна з них має переваги за багатьма важливими критеріями (точність прогнозів, широта охоплення явищ, простота тощо), вона зрештою здобуде панівне становище.

Зрештою, важливо підкреслити, що навіть якщо як окремі вчені, так і наукова спільнота в цілому не вільні від упереджень, заняття наукою передбачають плекання таких рис, як саморефлексія і критичність. Усвідомлення ціннісної навантаженості пізнання є кроком до об'єктивнішого розуміння, що застерігає від ілюзій, що були характерними для класичного ідеалу.

Розгляд проблеми ціннісної навантаженості науки і суб'єктивності вченого дозволив зробити ряд висновків. Класичний ідеал науки передбачав, що наукове пізнання має бути вільне від цінностей, однак така вимога виявилась принципово нереалізовною. Сьогодні присутність у науці принаймні пізнавальних цінностей є очевидною. Міра присутності «зовнішніх» щодо самого пізнання цінностей є предметом дискусій. Одні дослідники всіляко підкреслюють залежність знання від соціального контексту, інші наголошують, що у зміні теорій головну роль відіграють усе ж суто пізнавальні, а не соціальні чинники. Однак очевидно, що загалом змінилось ставлення до присутності цінностей у науковому пізнанні: від елімінації цінностей і декларації ціннісної нейтральності до необхідності рефлексії над цінностями.

У статті розглянуто трансформацію уявлень про присутність цінностей у науковому пізнанні. Простежено зміну в епістемології: від класичного ідеалу ціннісної нейтральності науки до усвідомлення ціннісної навантаженості пізнання. Також показано, як у зв'язку з цим змінювалось розуміння об'єктивності вченого.

The article considers the transformation of ideas about presense of values at the scientific knowledge. Changes in epistemology from classical ideal of value-neutral science to recognising ov value-laden knowledge are traced. Also it is shown how the understanding of objectivity of the scientist is changed in this connection.

Ключові слова: об'єктивність, ціннісна навантаженість, проблема неупередженості вченого.

*Стаття надійшла до редколегії 20.11.11,
прийнята до друку 09.02.12.*